

HOMO HOMINI LUPUS

Een uitgewerkt thema voor het 4de leerjaar van het secundair onderwijs.

Naar aanleiding van het schoolboeknummer (VONK 1986/4) werd aan een aantal leerkrachten gevraagd hun redenen voor het niet gebruiken van leerboeken neer te schrijven. Uit die teksten verscheen een kleine compilatie (anderhalve bladzijde) van citaten. Wat toen bleek was dat de meesten onder hen het moeilijk hadden met het maken van één welbepaalde keuze. Een aantal opteerden echter voor het werken met eigen materiaal dat jaarlijks werd aangepast. Aangezien het voor de geïnteresseerde leerkrachten moeilijk is om dat eigen materiaal te bekijken, rijpte binnen de redactie de idee om regelmatig een deel van zo'n eigen cursus te publiceren - al dan niet in de vorm van een thema. In hoeverre die idee verwezenlijkbaar blijkt te zijn, zal de volgende maanden moeten blijken.

De volgende tekst is een voorbeeld van een thema dat nu al enkele jaren in een vierde jaar T.S.O. (richtingen Handel en Electriciteit) door mezelf gebruikt wordt en elk jaar bijgewerkt. Leerdoelen en evaluatiemethoden ga ik u besparen. Wel wordt elk onderdeel ingeleid met een aantal opmerkingen, onmiddellijk gevolgd door de teksten en/of oefeningen die de leerlingen in handen krijgen.

Tenslotte nog dit : de algemene opties van dit en andere thema's waren de verschillende taalvaardigheden te integreren; woordenschat en taalbeschouwing er thematisch bij te betrekken en een portie waardenverduidelijking in te sluiten. Als bepaalde oefeningen voorafgaande cursorische momenten veronderstellen, wordt dit vermeld.

THEMA : HOMO HOMINI LUPUS.

Homo homini lupus (Latijn) : de mens is voor zijn medemens een wolf ...

Luisteroefening : Herwig Hensen „De Bunker”.

Bron : BRT 1 12/3/81 - Schoolradio.

Aangezien het hier gaat om een schoolradio-uitzending, moet een copie van de uitzending te verkrijgen zijn bij : Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Dienst Didactische Films, Audiovisuele Media en Bijschoolse Activiteiten, Handelskaai 7, 1000 Brussel.

Indien hieromtrent problemen zouden rijzen, kunnen de geïnteresseerden zich tot de redactie wenden : Romeinse Put 50, 2520 Edegem (maar niet allemaal tegelijk...).

Deze opname van het luisterspel is het uitgangspunt van het thema. Het gaat om een bijwijlen bombastische evocatie van de tekst 'De Bunker'. Hierin wordt een leraar geconfronteerd met de dreiging van een kernoorlog, reden waarom hij besluit een bunker te bouwen. Het spel verloopt dan zo dat er telkens andere gegadigden voor een plaatsje opduiken. In zekere zin draait de tekst rond de idee dat iedereen, klein en groot, medeverantwoordelijk is voor de gang en stand van zaken.

De tekstonafhankelijke vragen zijn gebaseerd op een lijst uit het Nederlandse leerboek 'Taal Vandaag 4'. Volgens mij kunnen andere lijsten even goed gebruikt worden. Op dit moment zijn de leerlingen reeds vertrouwd met de lijst. Daarom worden enkel de relevante vragen uit de lijst overgenomen.

Woordenschatlijst :

regie, UNO/ONU, Koude Oorlog, Après nous le déluge, oerinstinct, struggle for life, offensieve stelling, parasiet.

Schrijfwijze :

privé-bunker, uitroeiing, inbeslagname

Luister aandachtig naar het nu volgende hoorspel en beantwoord de volgende vragen.

Inhoudelijke vragen :

1. Wat bewijst dat Matthias de draak steekt met wereldproblemen ?
2. Om welke redenen verandert Matthias van gedachte wat het aanschaffen van een schuilkelder betreft ?
3. Wat tref je allemaal aan in zo'n bunker ?
4. Som op wie er allemaal langs komt. Doe dit in de chronologische volgorde en vermeld achter de namen de redenen waarom deze mensen aanbellen.
5. Waarvoor dient het machinegeweer ?
6. Om welke reden wil Matthias de ouders van Celia buiten ?
7. Verklaar : "Ik ga de paddestoelen plukken die ik zelf gezaaid heb."
8. Beschrijf het karakter van Matthias.
9. Is de titel van dit thema van toepassing op dit hoorspel ?

Tekstonafhankelijke vragen :

- 1.1 Vind je dit een goed onderwerp voor een verhaal ?
- 1.2 Welke gevoelens roept het werk bij je op ?
- 2.1 Heeft de schrijver veel woorden gebruikt die je vreemd vindt ?
- 2.9 Lijkt het verhaal op een verhaal dat je al eens gelezen hebt ?
- 3.1 Vind je in het verhaal bepaalde passages die het hele verhaal verklaren ?
- 3.2 Heeft het verhaal volgens jou een diepere bedoeling ?
- 3.3 Hoe zou je zelf die diepere bedoeling formuleren ?
- 3.5 Vertelt het verhaal iets over mensen en ideeën in het algemeen ?
- 4.1 Voel je je op een of andere manier bij het verhaal betrokken ?
- 4.3 Vind je dat het verhaal over belangrijke dingen handelt ?

Mogelijkheid tot discussie :

1. Volg je de ontwapeningsdiscussie en -gesprekken in de pers ? Waarom wel/niet ?

2. Vind je dat de kans van een derde wereldoorlog toeneemt of afneemt ?
3. Zou je je veiliger voelen in een schuilkelder ?
4. Zou je er een laten bouwen ?

Opdracht : Mijn eigen bunker.

Bron : eigen idee.

Hieraan onmiddellijk voorafgaand was er een cursorisch moment over de beschrijving van plaats en ruimte.

Maak eerst een getekend ontwerp van je eigen bunker. Schrijf daarna een tekst van ± 250 woorden waarin je eerst een beschrijving geeft van het uitzicht van zo'n schuilkelder. Beschrijf daarna hoe je het gebouw zou inrichten en wat je wel/niet zou meenemen.

Herlees vooraleer je begint de teksten over de beschrijving van een plaats in deel 'schrijfvaardigheid-stellen'. Indien je niet akkoord gaat met het uitgangspunt - een bunker inrichten - schrijf dan een tekst van ± 200 woorden waarin je je redenen uiteenzet.

Mondelinge oefening : het „schuilkelder bij fall-out“-probleem.

Bron : Sidney B. Simon, Naar eigen waarden. Deel 2. Zie ook : W. De Hert, Openheid, Eerlijkheid enz.

Dit onderdeel dient met de nodige omzichtigheid gehanteerd te worden omdat het om een vrij delicate zaak gaat. De 10 betrokkenen kunnen door neutraler figuren vervangen worden. Ik weet echter uit ervaring dat er telkens leerlingen zijn die het onethische van deze oefening inzien. De uiteindelijke discussie draait dan ook om het nemen van een beslissing in se en niet zozeer om welke beslissing genomen wordt.

Woordenschat

fall-out : de radioactieve deeltjes die na de explosie van een kernwapen in de atmosfeer komen en met de luchtstromingen worden meegevoerd (Kleine Winkler Prins in kleur).

Dit is een oefening in het probleemoplossen. Er wordt gewerkt in drie fasen : een individuele; een in groepjes van 4-5 leerlingen en een in de hele klasgroep.

Lees eerst de volgende tekst aandachtig.

Jullie vormen de leiding van een departement van de Amerikaanse regering in Washington die experimentele stations ver van de bewoonde wereld beheert. Plotseling breekt de Derde Wereldoorlog uit en er vallen overal bommen. Over de hele wereld worden er steden verwoest. De mensen haasten zich naar de schuilkelders die speciaal voor de 'fall-out' na de atoombommen gebouwd zijn. Jullie ontvangen een wanhopig telefoontje om hulp van een van de experimentele stations.

Het schijnt dat daar tien mensen zijn en er in hun schuilkelder slechts genoeg ruimte, lucht, voedsel en water is voor zes personen voor de drie maanden die men in de schuilkelder moet blijven. Deze mensen realiseren zich dat als zijzelf zullen moeten uitmaken wie er wel en wie er niet in de schuilkelder mag, er een vechtpartij zal uitbreken. Daarom hebben ze besloten om de beslissing, waar ze zich bij zullen neerleggen, aan hun superieuren, het departement, over te laten.

Julie moeten echter haast maken om in je eigen schuilkelder te komen. Je hebt net twintig minuten om te beslissen welke vier mensen er niet in de schuilkelder mogen.

Voor je begint zijn er twee belangrijke overwegingen : ten eerste zou het heel goed kunnen dat de zes mensen die jullie in de schuilkelder toelaten de enige zijn die deze oorlog overleven en dus het menselijk ras opnieuw moeten beginnen; ten tweede moet je je realiseren dat als je niet binnen een half uur een beslissing neemt er een vechtpartij ontstaat die wel eens aan meer dan vier mensen het leven zou kunnen kosten.

Dit is wat je weet van de tien mensen :

1. Een zestienjarig meisje met een bedenkelijk laag I.Q. die van school weggelopen is en zwanger.
2. Een politieagent met geweer die is ontslagen wegens wreedheden.
3. Een priester, 75 jaar oud.
4. Een 36-jaar oude vrouwelijke arts die geen kinderen kan krijgen.
5. Een 46-jaar oude violist die zeven jaar in de gevangenis heeft gezeten voor de handel in verdovende middelen en pas zes maanden op vrije voeten is.
6. Een 20-jaar oude militante neger zonder speciale vaardigheden.
7. Een homoseksuele architect.
8. Een 39-jaar oude prostituee, die zich vier jaar geleden uit het vak heeft teruggetrokken.
9. Een rechtenstudent van 26 jaar.
10. Zijn vrouw van 25 jaar die de afgelopen negen maanden in een psychiatrische inrichting heeft doorgebracht en nog zwaar onder de medicijnen zit. Zij weigeren gescheiden te worden.

Je krijgt eerst 5 minuten om voor jezelf te beslissen. Daarna krijgt elk groepje een kwartier om een lijst van zes personen op te stellen waar iedereen in de groep mee akkoord gaat.

Tenslotte wordt in de hele klasgroep gepraat over het resultaat, de manier van selecteren en het probleem oplossen. De leraar heeft nog enkele vragen in petto om het geheel af te ronden.

Lyrick : Snock, Vian en Aafjes.

Bron : deze vrij traditionele gedichten (in de zin dat ze iedereen bekend zijn) zijn reeds in verschillende bloemlezingen en tijdschriften verschenen.

Omdat dit voor de leerlingen van het vierde jaar een eerste kennismaking met poëzie is, blijven de vragen erg algemeen en gaat het om het uitwerken van wat 'poëzie' is en wat niet. Over de juistheid van bepaalde visies op deze gedichten wordt niet geoordeeld.

Hierna volgen drie gedichten. Na lectuur beantwoord je de vragen die volgen.

Paul Snoek   Het wintermuseum
voor Marie-France Daenen

Een bezoek aan Nova Zembla is de moeite waard.

Op dit prachtige eiland worden in het wintermuseum
veertig soorten sneeuw en ijs bewaard.
De meeste monsters heeft men kunnen redden
vóór de grote explosie,
nu bijna twintig jaar geleden,
plaatsgreep.

Regelmatig komen nog fossiele sneeuw- en ijsrestanten,
door sneeuwzoekers ontdekt,
deze prachtverzameling verrijken.
Maar enig in hun soort en daarom wereldberoemd
zijn de zeven pinguïns en de zeekoe.

De pinguïns zijn blind,
maar toch heeft een van hen
vorige herfst nog een ei gelegd.
Het is roestbruin en wordt angstvallig
in een diepvriesschrijn bewaard.
Men kan het even bezichtigen
tegen betaling van twee dollar.

De zeekoe is ziek.
In een glazen container vol doorzichtig water
dobbert hij lusteloos rond
als een zwemmende klomp rubber.
Hij wordt met kunstvis in leven gehouden.

Een hete kop thee is verkwikkend
na de tocht door de blizzardtunnel,
waarbij een verdoovende verstijving
in vroegere tijden ook koude genoemd,
zich op de oren, neus en lippen der bezoekers vastzet.

Godzijdank is na de grote explosie
deze ziekte compleet van de aardbol verdwenen.

Dat verneem je van de bewaker,
een man die zeer lang geleden
in Friesland werd geboren.

Een gesprek met hem is uitermate boeiend,
maar zijn verhalen moet je nemen met een korrel zout.
Zeker wanneer hij het heeft over Hollandse schaatseers
of over de sneeuwman, die hij als jongen
met echte sneeuw zou hebben gemaakt.

Doe alsof je hem gelooft
en wend begrijpend je blikken van hem af,
wanneer een traan van helder water
rolt over zijn wang
vanuit zijn rechtse porseleinen oog.

Boris Vian   De deserteur

Mijnheer de President,
'k schrijf u een brief bij deze,
die u wellicht zult lezen,
hoewel u mij niet kent.
Vanmorgen kwam de post
mij met uw oproep wekken
om naar het front te trekken,
als vechter uitgedost.
Mijnheer, al bent u groot,
u moet het mij vergeven,
maar ik schiet in dit leven
geen arme andren dood.
Al stelt het u teleur,
'k heb mijn besluit genomen
niet naar het front te komen:
ik word een deserteur.

Ik trek van noord naar zuid,
ik trek door zon en regen,
ik loop de mensen tegen
en draag mijn boodschap uit :
negeer het kil bevel
en weiger om te strijden
en weiger om te lijden,
blijf uit die oorlogshell!
Mijnheer de President,
waarom ons bloed te vragen?
Ga zelf uw leven wagen,
als u zo moedig bent !
Nee, ik draag geen geweer:
geef opdracht aan uw heren
mij niet te arresteren...
knal mij gewoon maar neer.

Mijn vader stierf als held,
mijn broers zijn eens vertrokken
in fraaie wapenrokken:
ze sneuvelden in 't veld.
Mijn moeder huilde lang,
nu ligt ze onder zoden,
daar kan geen bom haar doden,
daar is ze niet meer bang.
Toen 'k krijgsgevangen zat,
heeft men mijn vrouw gestolen,
mijn hart, mijn trouw gestolen
en al wat ik bezat.
Nu sluit ik morgenvroeg
de deur naar het verleden,
'k ga zwerven door het heden
want zo is het genoeg.

Bertus Aafjes De laatste brief

De wereld scheen vol lichtere geluiden
En een soldaat sliep op zijn overjas.
Hij droomde lachend dat het vrede was.
Omdat er in zijn droom een klok ging luiden.

Er viel een vogel die geen vogel was
Niet ver van hem tussen de warme kruiden.
En hij werd niet meer wakker want het gras
Werd rood, eenieder weet wat dat beduidde.

Het regende en woei. Toen herbegon
Achter de grijze lijn der horizon.
Het bulderen - goedmoedig - der kanonnen.

Maar uit zijn jas, terwijl hij liggen bleef,
Bevrijdde zich het laatste wat hij schreef;
Liefste, de oorlog is nog niet begonnen.

Vragen en opdrachten bij de gedichten

1. Welk gedicht spreekt je het meest aan? Probeer te formuleren waarom.
2. Duid achter de titels van de gedichten in de juiste code je antwoord op de volgende vragen aan.
  - a) Welk gedicht lijkt je erg realistisch? (R)
  - b) Met welk standpunt van de dichter ga je akkoord? (A)
  - c) Welk gedicht lijkt je het meest 'gedicht'? (G)
  - d) Rangschik de gedichten in volgorde van appreciatie. (1, 2, 3)

	a	b	c	d
De laatste brief				
Het wintermuseum				
De deserteur				

3. Zijn er woorden in de gedichten die door de schrijver in een ander dan gangbare betekenis gebruikt worden? Welke?

Uitbreiding : Vian versus de vertaler.

Bron : handboek Frans

Het leek me een zinvol idee om de twee uiteenlopende versies van 'De deserteur' te laten vergelijken.

Hierna vind je de originele versie van het Franse gedicht 'Le déserteur' van Boris Vian. Deze versie werd lange tijd verboden in Frankrijk omdat het een onvaderlands gedicht zou zijn. De censuurperiode viel samen met en volgde de Algerijnse bevrijdingsoorlog (1954-1962). Vergelijk de Nederlandse vertaling met het origineel.

1. Wat valt je onmiddellijk op ?
2. Welke versie vind je de meeste scherpe ?
3. Welke versie verkies je ?

Boris Vian   Le déserteur

Monsieur le Président, Je vous fais une lettre Que vous lirez peut-être Si vous avez le temps. Je viens de recevoir Mes papiers militaires Pour partir à la guerre Avant mercredi soir. Monsieur le président Je ne veux pas la faire, Je ne suis pas sur terre, Pour tuer des pauvres gens. Ce n'est pas pour vous fâcher Il faut que je vous dise Ma décision est prise Je m'en vais désert.	Depuis que je suis né J'ai vu mourir mon père J'ai vu partir mes frères Et pleurer mes enfants. Ma mère a tant souffert Qu'elle est dedans sa tombe Et se moque des bombes Et se moque des vers. Quand j'étais prisonnier On m'a volé ma femme On m'a volé mon âme Et tout mon cher passé. Demain de bon matin Je fermerai ma porte Au nez des années mortes, J'irai sur les chemins.	Je mendierai ma vie Sur les routes de France De Bretagne en Provence Et je dirai aux gens: Refusez d'obéir, Refusez de la faire, N'allez pas à la guerre, Refusez de partir. S'il faut donner son sang Allez donner le vôtre Vous êtes bon apôtre, Monsieur le président. Si vous me poursuivez Prévenez vos gendarmes Que je n'aurai pas d'armes Et qu'ils pourront tirer.
---	--	--

Lees- en discussie-oefening : De oorlogsklok.

Bron : dit artikel werd opgenomen in W. De Hert : Openheid, Eerlijkheid enz.

Vraag 5 is een brainstorming.

Oorlogsklok wijst drie voor 12 aan.

New York (UPI/DPA) De wijzers van de 'Doomsday-klok' die al 36 jaar door een groep van wetenschappers gebruikt wordt om het gevaar voor een kernoorlog grafisch uit te drukken, zullen binnenkort drie minuten voor twaalf aanwijzen. De 46 wetenschappers - waaronder 18 Nobelprijdraggers - die de klok bedienen, hebben gisteren de klok bijgesteld. De laatste keer werden de wijzers verzet in 1981 toen begonnen werd met de ontwikkeling van kernwapens.

De klok staat in het James Franckinstituut aan de Universiteit van Chicago en wees in 1947 nog 7 minuten voor 12 aan. Voor gisteren stond de klok op 4 minuten voor 12.

1. Waarom krijgt dit gebeuren zo weinig aandacht ?
2. Zoek drie artikels in de krant van vandaag die volgens jou zonder noemenswaardige reden meer plaats van de zetter krijgen .
3. Wat is nou de functie van zo'n klok ?
4. Is het wel een klok ?
5. Als de klok bij het zogenaamde begin der tijden op 0 uur stond, wat zijn dan de redenen om ze bv. in 1981 al op zeven minuten voor twaalf te krijgen ? M.a.w. welke gebeurtenissen in onze geschiedenis zijn zo katastrofaal geweest dat de lange wijzer als het ware rondvloog ?

Opzoek- en schrijfoefening.

Deze opdracht werd pas dit jaar in het pakket opgenomen en vraagt om verandering op twee punten : 1° het opzoeken van de woordenschat lijkt me essentieel en 2° een aantal criteria om de artikels te vergelijken zijn nodig. Dit laatste is echter sterk afhankelijk van wat er op het moment in de actualiteit staat.

De leerlingen krijgen deze opdracht een weekje van tevoren zodat ze verschillende kranten of tijdschriften kunnen raadplegen.

Zoek in de krant van vandaag alle artikels die betrekking hebben op oorlog, bewapeningswedloop, vredesconferenties enz.

Rangschik ze in orde van belangrijkheid. Nummer ze daartoe en schrijf op een apart blad achter elk nummer wat je daar wel of niet belangrijk aan vond.

Leesoefening : twee kranteartikels.

Bronnen : De Antwerpse Morgen 16/5/87 en 17/9/87

Deze teksten worden telkens vervangen door twee teksten die actueler zijn.

De volgende artikels verschenen in 1987 in de krant.

Beantwoord eerst de vragen over de afzonderlijke artikels en pas daarna over de gelijkaardigheden in beide artikels.

Vredesactivisten op Flanders Technology

GENT - Een 30-tal vredesactivisten uit 14 progressieve verenigingen hebben gistermiddag een ketting gevormd rond de stand van de FLAG op Flanders Technology om uiting te geven aan hun afkeer van de militarisering van de Belgische industrie. De FLAG staat voor Aero Space Group die alles in het werk stelt om militaire bestellingen en kompen-

saties naar België te halen. De vredesbetogers waren gehuld in witte truitjes met daarop het symbool van het gebroken geweer en skandeerden "Wapentechnologie neen, vredestechnologie ja". Zij deelden pamfletten uit waarin erop gewezen wordt dat de "militarisering van onze industrie economisch onrendabel is" en dat mili-

taire investeringen concurreren met noodzakelijke investeringen in onderwijs, gezondheidszorg en ontwikkelingshulp. Het initiatief van de actie, die werd herhaald bij de stands van Dassault en Ascot, ging uit van de Medische Werkgroep tegen Atoomwapens. (CvdP)

D.A.M. 16/5/87

1. Ga je akkoord met het optreden van de vredesactivisten ?
2. Beschrijf het verband tussen economie en oorlogsindustrie.
3. Hebben artsen iets te vertellen in het oorlogsdebat ?
4. Heb je zelf enig idee om de bewapeningswedloop te stoppen ?

Computer-piraten : 'NASA werkt vooral aan nieuwe ruimtewapens'

HAMBURG (Reuter). Een klub van Westduitse computerpiraten ('hackers') heeft gisteren bevestigd dat ze hebben ingebroken in de NASA-computer (zie ook DM van dinsdag). En ze vonden daarin zulk 'explosief materiaal' - hoewel de NASA dat ontkent - dat ze zichzelf verplicht zagen om hun inbraak bekend te maken. "Het complete systeem lag open voor onze vrienden. En ze vonden aanwijzingen voor de verdenking dat het gros van de NASA-research gericht is op het ontwikkelen van nieuwe wapens.

We hebben ook studies gevonden over ongelukken met raketten en over computer-beveiliging", aldus Wau Holland, woordvoerder van de Hamburg Chaos Computer Club (CCC). Hij beweert dat het doel van zijn klub niet is om internationale computer-netwerken in de vernieling te werken, maar wel om de fouten van deze systemen aan het licht te brengen. "Wij hebben gevoel voor verantwoordelijkheid en daarom zullen wij onze geheime informatie over de NASA niet te grabbel gooien".

Eerder had de NASA in reactie op persberichten over de computer-inbraak ontkend dat in hun 'SPAN'-databank geheime informatie was opgeslagen. De SPAN staat in voor de verbinding tussen de Amerikaanse, Japanse en ESA (Europese) ruimtevaartcentra. Vanuit Tokio werd gisteren bevestigd dat in juni '85 werd ingebroken op de computer die het Japanse ruimte-researchcentrum verbindt met de NASA.

D.A.M. 17/9/87

1. Gaat het hier nog om het oude begrip 'inbraak' ?
2. Vind je dat zulke praktijken toegelaten zijn of moeten bestraft worden ?
3. Zou er een verschil zijn indien de computer-piraten hun bevindingen niet openbaar hadden gemaakt ?
4. Is een regering niet verplicht de bevolking van het land over alles in te lichten ?

Vergelijkende vragen

Bespreek in groep de gelijkenissen en verschillen tussen de vredesactivisten en de computer-piraten. Hou daarbij rekening met : bewust protest of niet, overtreding van de wet, positieve of negatieve resultaten t.o.v. de bewapeningswedloop, sympathie bij het brede publiek enz.

Woordenschat en woordvorming.

Deze oefening zou beter gebaseerd worden op de woordennoogst van de 'opzoek- en schrijfoefening'.

Zoek de volgende woorden op in je woordenboek of verklaar ze indien je ze reeds kent.

kernoorlog, wapenwedloop, wapenrok, vredesactivist, haviken en duiven, militie, militieplicht, recruterende, gewetensbezwaarde, burgerdienst, ABC-oorlog, dissident, NASA.

Maak samenstellingen en afleidingen met de volgende woorden :
oorlog - wapen - bom - soldaat - leger

Walter De Hert, Verbondstraat 90, 2000 Antwerpen

BIBLIOGRAFIE

De Hert, W., Openheid, Eerlijkheid, Acceptatie en Respect, Waar hebben we dat nog gehoord ? In : VONK, 1984/2.

Simon, Sidney B., Naar eigen waarden. Emotionele en sociale ontwikkeling in het voortgezet onderwijs. Deel 2 Praktijkboek, Rotterdam, Lemniscataat, 1978.

VONK : Themanummer 'Schoolboeken', VONK 1986/4.

Vos, Jacques en van de Laan Henk, Taal Vandaag 4, Meppel, Ten Brink, z.d.